

ГАВОРКІ ВЕРХНЯГА НАД'ЯСЕЛЬДЗЯ

В. М. БОСАК

УА «Беларуская дзяржаўная сельскагаспадарчая акадэмія»,
г. Горкі, Рэспубліка Беларусь, 213407, e-mail: bosak1@tut.by

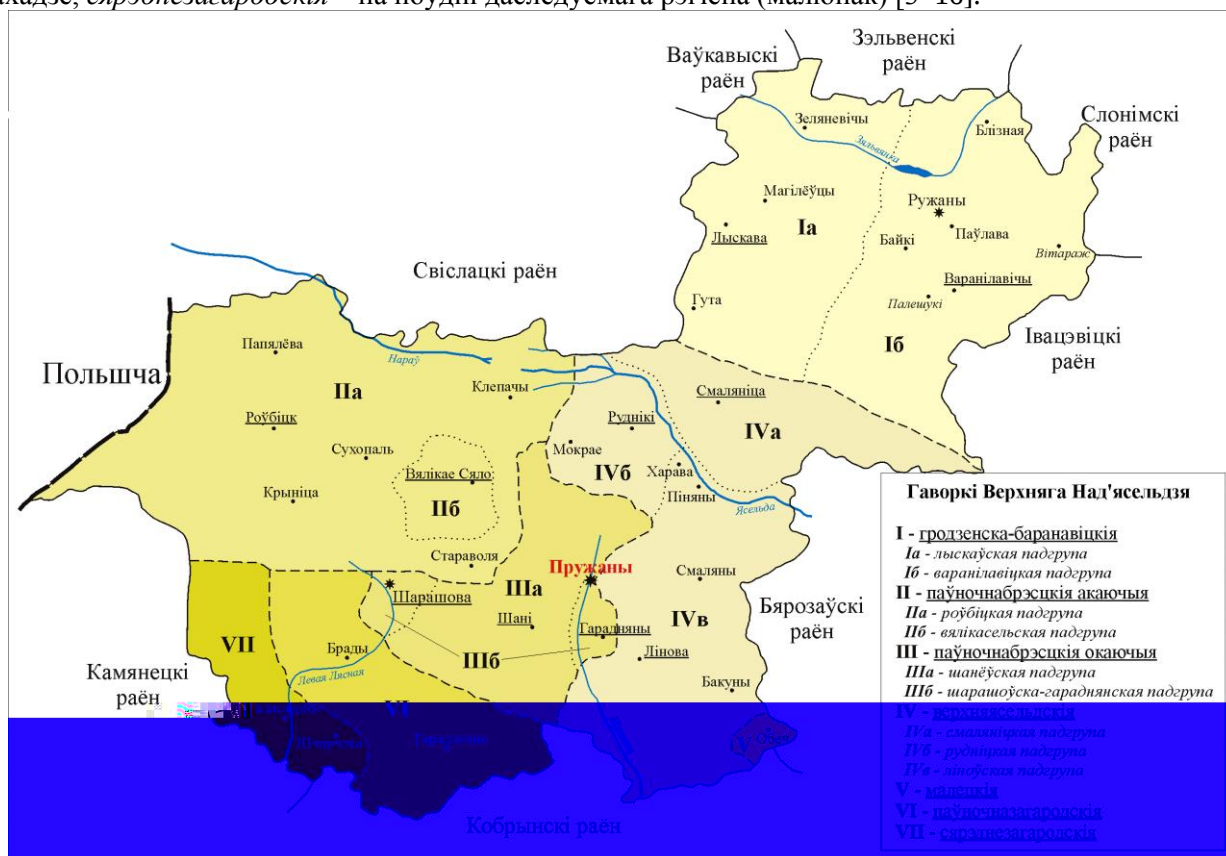
А. А. БОСАК

УА «Беларускі дзяржаўны эканамічны ўніверсітэт»,
г. Мінск, Рэспубліка Беларусь

(Паступіла ў рэдакцыю 01.07.2020)

Тэрыторыя Верхняга Над'ясельдзя (Пружанскі раён Брэсцкай вобласці і сумежжа) уяўляе сабой адзін з найбольш адмысловых рэгіёнаў Беларусі. Тут праходзіць мяжа паміж заходнепалескай і гродзенска-баранавіцкай групамі гаворак. Гаворкі Верхняга Над'ясельдзя цікавыя тым, што яны знаходзяцца на стыку Беларускага Панямоння і тыповага Заходняга Палесся ў зоне моўных міждыялектных кантактаў і дыялектных узаемаўплываў, дзе пашырана сукупнасць моўных з'яў фанетычнага, марфалагічнага і лексічнага характару, якія характарызуюцца пэўнай спецыфікай [1–2].

Па выніках праведзенага даследавання на тэрыторыі Верхняга Над'ясельдзя выдзелены наступныя групы гаворак: *гродзенска-баранавіцкія* (уключаюць лыскаўскую і варанілавіцкую падгрупы) – на поўначы, *паўночнабрэсцкія акаючыя* (уключаюць роўбіцкую і вялікасельскую падгрупы) – на захадзе, *паўночнабрэсцкія окаючыя* (уключаюць шанёўскую і шарашоўска-гарадніянскую падгрупы) – у цэнтры, *верхнясельдскія* (уключаюць рудніцкую, смалянцкую і ліноўскую падгрупы) – у цэнтры, на ўсходзе і паўднёвым усходзе, *малецкія* – на паўднёвым усходзе, *паўночназагародскія* – на паўднёвым захадзе, *сярэднезагародскія* – на поўдні даследуемага рэгіёна (малюнак) [3–16].

Мал. Гаворкі Верхняга Над'ясельдзя

Сярэднезагародскім гаворкам характэрны наступныя рысы: шасціфанемны склад галосных – [i], [ы], [е], [а], [о], [у]; «оканне» (у гаворках некаторых населеных пунктаў «уканне») (*молокó, головá, курóва, увэс*); перад рэфлексамі ***е, *і** зычныя *б, в, м, п, д, т, з, с, н* вымаўляюцца цвёрда (*бэ́да, высна́, мышо́к, пысо́к, дэ́нь, тэ́плó, зыма́, сыла, ныва*); цвёрдасць заднеязычных у былых спалучэннях ***гы, *кы, *хы** (*даро́гы, коро́ткы*); на месцы ***Ѣ** пад націскам вымаўляецца [i] (*сіно́, ліс, літо́*); на месцы ***о** ў новых закрытых складах пад націскам вымаўляецца [i / ы] (*сты́г, кінь, він, ві́з*); пратэтычны **[в]** у займенніках 3-й асобы (*він, вона́, вонó, воны́ / вунá, вунó, вуны́*); формы інфінітыва з асновай на галосны з фанетычным варыянтам суфікса **-ці -ты** (*умыва́ты, купáты, спáты*); «саканне» адсутнічае (*умыва́тыся, купáтыся; умыва́юся, купáюся; умы́вся, купáвся*); лексемы *карто́плі* ‘бульба’, *шчаву́х* ‘шчаўе’, *пухла́й* ‘падбярэзавік’, *багню́к* ‘махавік’, *пыры́тылка* ‘матылёк’, *комны́рцы* ‘манжэты’, *крупэ́ня* ‘крывяная каўбаса’, *вышы́кы* ‘гарышча’, *мутю́н* ‘манюка’, *кляню́я* ‘гумно’, *бэлі́тыся* ‘мыць бялізну’, *красню́к* ‘падасінавік’, *запéл* ‘падол’, *хвёйка* ‘сасна’.

Паўночназагародскім гаворкам характэрны наступныя рысы: шасціфанемны склад галосных – [i], [ы], [е], [а], [о], [у]; «оканне» (*молокó, головá, коро́ва*); перад рэфлексамі ***е, *і** зычныя *б, в, м, п, д, т, з, с, н* вымаўляюцца цвёрда (*бэ́да, высна́, мышо́к, пысо́к, дэ́нь, тэ́плó, зыма́, сыла, ныва*); цвёрдасць заднеязычных у былых спалучэннях ***гы, *кы, *хы** (*даро́гы, коро́ткы*); на месцы ***Ѣ** пад націскам вымаўляецца [i] (*сіно́, ліс, літо́*); на месцы ***о** ў новых закрытых складах пад націскам вымаўляецца [у] (*сту́г, кунь, вун, ву́з*); пратэтычны **[в]** у займенніках 3-й асобы (*вун, вона́, вонó, воны́*); формы інфінітыва з асновай на галосны з фанетычным варыянтам суфікса **-ці -ты** (*умыва́ты, купáты, спáты*); «саканне» адсутнічае (*умыва́тыся, купáтыся; умыва́юся, купáюся; умы́вся, купáвся*); лексемы *карто́плі* ‘бульба’, *шчаву́х* ‘шчаўе’, *пухла́й* ‘падбярэзавік’, *багню́к* ‘махавік’, *пыры́тылка* ‘матылёк’, *комны́рцы* ‘манжэты’, *бэлі́тыся* ‘мыць бялізну’, *крупэ́ня* ‘крывяная каўбаса’, *вышы́кы* ‘гарышча’, *мутю́н* ‘манюка’, *кляню́я* ‘гумно’, *красню́к* ‘падасінавік’, *запу́л* ‘падол’, *хвёйка* ‘сасна’.

Малецкім гаворкам характэрны: васьміфанемны склад галосных – [i], [ы], [е], [а], [о], [у], [іе], [уо]; паслядоўнае оканне (*молокó, головá, коро́ва*); перад рэфлексамі ***е, *і** зычныя *б, в, м, п, д, т, з, с, н* вымаўляюцца цвёрда (*бэ́да, вэ́сна, мэшо́к, пэсо́к, дэ́нь, тэ́плó, зыма́, сыла, ныва*); на месцы ***Ѣ** пад націскам вымаўляецца дыфтонг [іе] (*сіе́но, ліе́с, ліе́то*); на месцы ***о** ў новых закрытых складах пад націскам вымаўляецца дыфтонг [уо] (*стуо́г, куо́нь, вуо́н, вуо́з*); пратэтычны **[в]** у займенніках 3-й асобы (*вуо́н, вона́, вонó, воны́*); формы інфінітыва з асновай на галосны з фанетычным варыянтам суфікса **-ці -ты** (*умыва́ты, купáты, спáты*); «саканне» (*умыва́тыся, купáтыся; умыва́юся, купáюся; умы́ўся, купáўся*); лексемы *пéр'е* ‘лісце цыбулі’, *гу́бка* ‘сыраежка’, *бэ́лец* ‘дзежка для жывёлы’, *якма́нь* ‘толькі што’, *жура́хліны* ‘журавіны’, *красно́го́лэвэц* ‘падасінавік’, *пова́л* ‘столь’, *гак* ‘матыка’.

Верхнясельдскім гаворкам характэрны наступныя рысы: васьміфанемны склад галосных – [i], [ы], [е], [а], [о], [у], [іе], [уо]; паслядоўнае оканне (*молокó, головá, коро́ва*); перад рэфлексамі ***е** пярэднеязычныя (акрамя *л*) і губныя вымаўляюцца цвёрда (*зэ́мля, сэ́ло, дэ́нь, пэсо́к, мэшо́к, нэ́бо*); перад рэфлексамі ***і** пярэднеязычныя і губныя вымаўляюцца мякка (*зі́ма, сі́ла, пі́ла, ві́шня, мі́ска*); мяккасць заднеязычных у былых спалучэннях ***гы, *кы, *хы** (*даро́гі, коро́ткі*); на месцы ***Ѣ** пад націскам вымаўляецца дыфтонг [іе] (*сіе́но, ліе́с, ліе́то*); на месцы ***о** ў новых закрытых складах пад націскам вымаўляецца дыфтонг [уо] (*стуо́г, куо́нь, вуо́н, вуо́з*); пратэтычны **[в]** у займенніках 3-й асобы (*вуо́н, вона́, вонó, воны́*); формы інфінітыва з асновай на галосны з суфіксам **-ці** (*умыва́ці, купáці, спáці*); «саканне» (*умыва́ціся, купáціся; умыва́юся, купáюся; умы́ўся, купáўся*); лексемы *бодкі́* (*бóдэха*) ‘сасновая ігліца’, *бу́льва* ‘бульба’, *бэ́рэзняк* ‘падбярэзавік’, *пэ́дэрка* ‘божая кароўка’, *маты́лка* ‘матылёк’, *по́разок* ‘пасак з тканіны’, *кі́шка* ‘крывяная каўбаса’, *тоўка́ніца* ‘таўчоная бульба’, *ко́пашка* ‘невялікая рыдлёўка’.

У ліноўскай падгрупе на месцы ***д' (d')** і ***д·(d·)** вымаўляецца [д] цвёрды перад ***е** (*дэ́нь, дэ́рэво, і́дэ, дэ́, нідэ́, нэдэ́*), [дз'] мяккі – у іншых пазіцыях (*дэ́д, ходзі́ці, людзі́*). У рудніцкай падгрупе, у адрозненне ад ліноўскай, у некаторых словах перад ***е** вымаўляецца [дз'] мяккі (*дзе́, нідзе́, нэдзі́*). У смалянцкай падгрупе на месцы ***д' (d')** і ***д·(d·)** вымаўляецца [д] цвёрды перад ***е** (*дэ́нь, дэ́рэво, і́дэ*), у некаторых словах – [дз'] мяккі (*дзе́, нідзе́, нэдзі́*). У іншых пазіцыях у гэтай падгрупе на месцы ***д' (d')** і ***д·(d·)** вымаўляецца [дʰ] мяккі (*дʰед, ходзі́ці, людзі́*). Смалянцкай і рудніцкай падгрупам характэрны лексемы *багно́вік* ‘махавік’, *по́кoт* ‘гарышча’, *ку́таці* ‘мыць бялізну’, *пэ́лена* ‘падол’, *уша́ток* ‘дзежка для жывёлы’ і г. д. Ліноўскай падгрупе адпавядаюць лексемы *ми́шар* ‘махавік’, *гора́* ‘гарышча’, *мы́ці* ‘мыць бялізну’, *подо́лок* ‘падол’, *бэ́лец* ‘дзежка для жывёлы’.

Паўночнабрэсцкім акаючым гаворкам на тэрыторыі Пружанскага раёна характэрна паслядоўнае аканне (*галава́, малако́, каро́ва*); прыстаўны гук **[г]** (*гара́ці, гану́ча*); ненаціскны канчатак **-ае** ў

прыметнікаў ніякага роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне (*но́вае, бэ́лае*), ненаціскны канчатак -**ым** у прыметнікаў ніякага роду адзіночнага ліку ў месным склоне (*у но́вым, у бэ́лым*), лексемы *шчыпёр* 'лісце цыбулі', *лгун* 'манюка', *пóгрэб* 'капец бульбы', *карóбка* 'прыстасаванне для сяўбы' і г. д.; **паўночнабрэсцкім окаючым** – паслядоўнае оканне (*го́лова, мо́лока, ко́рова*), адпаведна адсутнасць прыстаўнога [г] (*ора́ці, ону́ча*); ненаціскны канчатак -**эе** ў прыметнікаў ніякага роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне (*но́вае, бэ́лае*), ненаціскны канчатак -**ом** у прыметнікаў ніякага роду адзіночнага ліку ў месным склоне (*у но́вом, у бэ́лом*); лексемы *цыбу́ля* 'лісце цыбулі', *муця́р* 'манюка', *скопэ́ц* 'капец бульбы', *севэ́нька* 'прыстасаванне для сяўбы'.

Да агульных асаблівасцей **паўночнабрэсцкіх гаворак** адносяцца: шасціфанемны склад галосных – [i], [ы], [е], [а], [о], [у]; паслядоўнае цеканне-дзеканне (*дзень, ідэ́, дзед, людзі, дзялка, сядзь, цепло́, ці́хо, цень, цяжко́, п'яць*); мяккасць пярэднеязычных перад рэфлексамі ***е**, ***і** (*зя́мля /земля/, се́ло, сі́ла, зі́ма*); мяккасць губных перад рэфлексамі ***і** (*ві́шня, пі́ла, мі́ска*); цвёрдасць губных (у большасці гаворак) перад рэфлексамі ***е** (*пасо́к, машо́к, васна́* – паўночнабрэсцкія акаючыя (роўбіцкая падгрупа), *пэсо́к, мэшо́к, вэсна́* – паўночнабрэсцкія акаючыя (шанёўская падгрупа)); мяккасць заднеязычных у былых спалучэннях ***гы**, ***кы**, ***хы** (*дарагі́ /дорогі́/, каро́ткі /короткі́/*); на месцы ***о** ў новых закрытых складах пад націскам вымаўляецца [о] (*сто́г, ко́нь, во́з*); на месцы ***Ѣ** пад націскам вымаўляецца [е] (*се́но, лес, ле́то*); пратэтычны [в] у займенніках 3-й асобы (*вон, вона́ /ванá/, вонó /ванó/, воны́ /ваны́/*); формы інфінітыва з асновай на галосны з суфіксам -**ці** (*умыва́ці, купа́ці, спа́ці*); «саканне» (*умыва́ціса, купа́ціса; умыва́юся, купа́юся; умыўся, купаўся*); лексемы *белі́ці /бэлі́ці* 'мыць бялізну', *кацю́ба* 'качарга', *памо́ст /помо́ст/* 'падлога', *шыката́ /шыкотá/* 'сасновая ігліца'.

У вялікасельскай і шарашоўска-гарадзянскай падгрупам губныя перад рэфлексамі ***е** мяккія (*песо́к, мешо́к, ведро́*); у роўбіцкай і шанёўскай падгрупам – цвёрдыя (*пасо́к, машо́к, вадро́; пэсо́к, мэшо́к, вэдро́*).

Гродзенска-баранавіцкім гаворкам, якія найбольш набліжаны да беларускай літаратурнай мовы, на тэрыторыі Верхняга Над'ясельдзя характэрны: шасціфанемны склад галосных – [i], [ы], [е], [а], [о], [у]; паслядоўнае аканне (*гала́ва, малако́, каро́ва*); мяккасць губных і пярэднеязычных перад рэфлексамі ***е**, ***і** (*бе́раг, пясо́к, зямля, сі́ла, зі́ма, ві́шня*); мяккасць заднеязычных у былых спалучэннях ***гы**, ***кы**, ***хы** (*дарагі́, каро́ткі*); на месцы ***о** ў новых закрытых складах пад націскам вымаўляецца [о] (*сто́г, ко́нь, во́з*); на месцы ***Ѣ** пад націскам вымаўляецца [е] (*се́но, лес, ле́то*); паслядоўнае цеканне-дзеканне (*дзень, ідэ́, дзед, людзі, дзялка, сядзь, ця́пло, ці́хо, цень, цяжко́, пяць*); займеннікі 3-й асобы *ён, яна́, яно́, яны*; формы інфінітыва з асновай на галосны з суфіксам -**ць** (*умыва́ць, купа́ць, спа́ць*); формы зваротных дзеясловаў у інфінітыве з постфіксам -**ца** (*умыва́цца, купа́цца*); формы зваротных дзеясловаў у першай асобе адзіночнага ліку цяперашняга часу і зваротных дзеясловаў у прошлым часе з постфіксам -**ся** /-сё/ (*умыва́юся, купа́юся /умыва́юсё, купа́юсё/; умыўся, купаўся /умыўсё, купаўсё/*); лексемы *кастры́ца* 'сасновая ігліца', *чабо́р* 'чабор', *сіняк* 'махавік', *папру́га* 'скураны пасак', *сто́ль* 'столь', *качарга́* 'качарга', *ржышчо́* 'іржышча', *карто́плі* 'бульба', *гумно́* 'гумно'.

Гаворкам варанілавіцкай падгрупы характэрны пратэтычны [в] (*во́ка, во́зера*); вымаўленне галоснага [і] на месцы ***е** ў першым пераднаціскным складзе пасля ***н** (*ні́ма, ні́ зна́ю*); ненаціскны канчатак -**а** ў прыметнікаў жаночага роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне (*но́ва, до́бра*); націскны канчатак -**ое** ў прыметнікаў ніякага роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне (*маладо́е, старо́е*); лексемы *аби́лагі* 'манжэты', *налі́ванка* 'крывяная каўбаса', *камяк* 'таўчоная бульба /пюрэ́/', *дрыгва́* 'халадзец'. Гаворкам лыскаўскай падгрупы ўласціва адсутнасць пратэтычнага [в] (*о́ко, о́зеро*); вымаўленне галоснага [е] на месцы ***е** ў першым пераднаціскным складзе перад ***н** (*нема́, не зна́ю*); ненаціскны канчатак -**ая** ў прыметнікаў жаночага роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне (*но́вая, до́брая*); націскны канчатак -**оё** ў прыметнікаў ніякага роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне (*маладо́ё, старо́ё*); лексемы *аби́зўкі /аизэ́кі/* 'манжэты', *кішка́* 'крывяная каўбаса', *ка́ша* 'таўчоная бульба /пюрэ́/', *кваша́ніна /квашані́на/* 'халадзец'.

Разам з тым гаворкі Верхняга Над'ясельдзя маюць шэраг агульных фанетычных, марфалагічных і лексічных з'яў, якія аб'ядноўваюць іх паміж сабой. Так, для ўсіх гаворак характэрны: захаванасць этымалагічнага ***а** (*трава́, брато́к, замо́к*); захаванасць этымалагічнага ***о** ў канцавых адкрытых складах (*дзядзько́ /дядько́/, ба́цько /ба́тько/*); захаванасць этымалагічнага ***у** (*суп, кусо́к, капуста́*); захаванасць этымалагічнага ***ы** (*сын, дым, вы́со́ка*); мяккасць [л] перад этымалагічнымі ***е**, ***і** (*лі́па, по́ле*); ацвярдзенне этымалагічнага ***р** (*рэчка́, грэх, рэза́ць*); ацвярдзенне зычных [ж], [ч], [ш] (*ша́пка, жа́ба*); націскны канчатак -**ая** ў прыметнікаў жаночага роду ў назоўным склоне (*малада́я /молода́я/*,

старыя); лексемы *шуляк* ‘каршун’, *шчур* ‘пацук’, *калёйка* /*колёйка*, *колійка*, *кулійка*/ ‘вясковы гурт кароў’, *ясёнка* /*ісёнка*, *осы́нка*/ ‘асенняе паліто’, *плот* /*плут*/ ‘агароджа (плот)’, *кало́дзеж* /*кало́дзезь*, *кало́дзезь*, *кало́дзізь*, *кало́дэзь*, *кало́дяз*, *куло́дяз*, *кало́дзязь*/ ‘студня’, *драбіна* /*драбі́на*, *драбына*/ ‘лесвіца’, *зацішак* /*зацішок*, *затышок*/ ‘захіленае ад ветру месца’.

Найбольш яскрава розніцу паміж гаворкамі Верхняга Над’ясельдзя можна перадаць выразам:

- ён будзе хадзіць у лес і на раку купацца (гродзенска-баранавіцкія);
- вон будзе хадзіці у лес і на ра́ку купа́цца (паўночнабрэсцкія акаючыя);
- вуон будэ ходзіці у ліес і на рэку купа́цца (верхнеясельдскія);
- вуон будэ ходыты ў ліес і на рэку купатыся (малецкія);
- вун будэ ходыты в ліс і на рэку купатыся (паўночнаагародскія);
- він будэ ходыты в ліс і на рэку купатыся (сярэднеагародскія).

ЛІТАРАТУРА

1. Клімчук, Ф. Д. Гаворкі Заходняга Палесся. Фанетычны нарыс / Ф. Д. Клімчук. – Мінск: Навука і тэхніка, 1983. – 127 с.
2. Крывіцкі, А. А. Дыялекталогія беларускай мовы / А. А. Крывіцкі. – Мінск: Вышэйшая школа, 2003. – 294 с.
3. Босак, А. А. Атлас гаворак Пружанскага раёна Брэсцкай вобласці і сумежжа (Верхняга Над’ясельдзя). Фанетыка і марфалогія / А. А. Босак, В. М. Босак. – Мінск: ІВЦ Мінфіна, 2005. – 94 с.
4. Босак, А. А. Атлас гаворак Пружанскага раёна Брэсцкай вобласці і сумежжа (Верхняга Над’ясельдзя). Лексіка / А. А. Босак, В. М. Босак. – Мінск, 2006. – 124 с.
5. Босак, А. А. Гаворкі Верхняга Над’ясельдзя / А. А. Босак, В. М. Босак; Інстытут мовазнаўства НАН Беларусі. – Мінск, 2007. – 134 с.
6. Босак, А. А. Дыферэнцыяцыя гаворак Верхняга Над’ясельдзя / А. А. Босак, В. М. Босак. – Мінск, 2010. – 60 с.
7. Босак, А. А. Народныя гаворкі Верхняга Над’ясельдзя / А. А. Босак, В. М. Босак // Веснік Палескага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя грамадскіх і гуманітарных навук. – 2008. – № 1. – С. 3–7.
8. Босак, А. А. Фанетычныя асаблівасці гаворак Верхняга Над’ясельдзя / А. А. Босак, В. М. Босак // Веснік Палескага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя грамадскіх і гуманітарных навук. – 2009. – № 1. – С. 74–79.
9. Босак, В. М. “Лясная тапаніміка” ў гаворках Верхняга Над’ясельдзя / В. М. Босак, А. А. Босак // Труды БГТУ: История, философия, филология. – 2015. – № 5. – С. 178–182.
10. Босак, В. М. Асаблівасці інавацыйных з’яў у гаворках Верхняга Над’ясельдзя / В. М. Босак, А. А. Босак, Ф. Д. Клімчук // Труды БГТУ: История, философия, филология. – 2014. – № 5. – С. 145–147.
11. Босак, В. М. Даследаванне гаворак Верхняга Над’ясельдзя / В. М. Босак, А. А. Босак // Труды БГТУ: История, философия, филология. – 2013. – № 5. – С. 161–163.
12. Босак, В. М. Лінгвагеаграфічнае даследаванне лексічных асаблівасцей гаворак Верхняга Над’ясельдзя / В. М. Босак, А. А. Босак // Труды БГТУ. Серия 4: Принт- и медиатехнологии. – 2017. – № 1. – С. 91–95.
13. Босак, В. М. Назвы адзення ў гаворках Верхняга Над’ясельдзя / В. М. Босак, А. А. Босак // Труды БГТУ: История, философия, филология. – 2016. – № 5. – С. 195–197.
14. Босак, В. Назвы страў у гаворках Верхняга Над’ясельдзя / В. Босак, А. Босак // Роднае слова. – 2006. – № 3. – С. 26.
15. Босак, В. Н. Говоры Верхнега Над’ясельдзя / В.Н. Босак, А.А. Босак // Филология. – 2018. – № 1. – С. 34–36.
16. Bosak, A. Nářeční homiho Nadjaseldi / A. Bosak, V. Bosak // České vědomí Bělarusi. – Praha: Karolinum, 2013. – P. 117–122.